

է իր ազդեցութիւնը այլ ամենատղտ շրջաններուն մէջ իսկ :

Կրնանք ըսել թէ Րաֆֆի ինքնարուես է, ոչինչ կամ ամենաքիչ օգտուած է եւրոպական գրուածներէն . գրութեան հանդարտ ոճը, միակերպութիւնը, նկարագրութեանց մէջ երբեմն շատ ընդարձակութիւն, և չափազանցութիւնները կը կորստուին լուսաւոր գաղափարներուն, ժողովրդական ճշգրիտ նկարագիրներուն և ուրիշ յատկութեանց մէջ : Րաֆֆի սոսկ վիպասանութիւն չաւանդեր էրեւակայական բանաստեղծ չէ . հայ աշխարհի ամենէն սիրելի աւերակները գծելով, հոգեբան, յոյսերը, ձգտումները նկարագրելով, կենդանի գոյներուն տակ, իրական կեանքէ առնելով, ձգիչ է յուզիչ է : Կրնանք ուրեմն կրկնելով Րաֆֆիի վրայ զմայլողի մը խօսքը թէ « Րաֆֆիի գրական բաւանդակ արժանաւորութիւնը մի անգամէն բացայայտելու համար՝ բաւական ըլլայ ընել, թէ՛ ով որ չէ կարողացած Րաֆֆիի գրութեանը, այնպիսին չէ կարող հայկական ժամանակակից գրականութեան ծանօթ համարել ինքզինքն : . . . Րաֆֆիի վիպասան է, բառին ամբողջ նշանակութեամբն, և կը շեշտենք, Հայոց մէջ առաջին վիպասանը » :

ԳԱՄԱՌ-ՔԱՐԻՊԱ

1833-1892

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 23ին Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքի մէջ հանդիսով բացուեցաւ Գամառ-Քարիպի արձանը . որ պսակեց մեծ բանաստեղծին երիտասարդութեան ատեն երգած այս վսեմ տողերը .

Բայց կ'ուզէի թողնել պարտեղ մի արձան,
Որ դարէ դար ճշմարտ ամուր անկողնանս :
Ես երգեցի երգ ուրբան ու անուշ,
Իմ քնարի ձայնն էր մեղմիկ ու քեզուս :

Այդ անուշ ու քննարկ երգերուն համար

պէտք էր կանգնել անմոռանալի յիշատակ մը, արձան մը . . . :

Նոր-Նախիջևանի մէջ գրաւ իր բոյնը (նոյեմբ. 8) մեր գեղգեղիչ սոխակը, Ռաֆայէլ Պատկանեան . բանաստեղծ էր պապը Սեբովբէ վարժապետ, աւելի մեծ բանաստեղծ էր հայրը Գաբրիէլ քահանայ, որուն թեւոց տակ սորվեցաւ ճոռուողել, երբ 1850ին սկսաւ սա հրատարակել թիֆլիսու մէջ, ռուսահայոց առաջին աշխարհաբար « Արարատ » շաբաթաթերթը . սակայն գրաբար էր Ռաֆայէլի առաջին երգը, այսինքն, « Թուշ » :

ՌԱՓԱԶԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

նակ » անունով ռուսերէնէ թարգմանած ու տանաւորը : Դեռ հազիւ սկսած էր Ռաֆայէլ, Լազարեան ճեմարանի մէջ, Մ. Էմինի խնամոց տակ ուսման ճաշակն առնուլ, և ահա կանչուեցաւ թիֆլիս ռուսացութիւնընելու Ներսիսեան պարօցի մէջ, որուն տեսուչ էր հայրը, և աշխատակցելու Արարատին որ ութ ամիս միայն կեանք ունեցաւ : Եւ այդ կարճատեւ շրջանին մէջ, բաց ի վերջիշնալ ռուսաւորէն՝ որ իբր գրաբար առաջինն ու վերջինն եղաւ, գրեց ուրիշ հինգ ռուսաւորներն ալ պարզ և սահուն աշխար-

հարարով. Ի ցերեզման Լեւոն վերջին քաղաքի, Ման Չարմայր Դահապետի, Համակերպության Յորայ, Շինականի առաջ տեան երգ, Շինականի երեկոյեան երգ. առնցմով հայուն անցեալը ու ներկայն, պատերազմի ու մշակի դաշտը նուազեց, Տէր-Փարբէէլի թերթին զգրելովը Ռափայէլ ալ անցաւ իր հօրեղբորորդոյն՝ Բերոբէ Պատկանեանի քով, Դարպատի համալսարանը. այն տեղ կրթուած էին Արուսեան և Դադարեան, հոն 1840ին վերջերը Լազարեանք՝ իրենց հոշակաւոր ուսումնարանին բնիկունակ աշակերտներն կը դրկէին իրենց հաշուով, ուսումնին շարունակելու համար. և այդ ուսանողներն էին որ թարգմանեցին շատ մը երոցր որ հիմայ ազգային դարձած են, և անոնք երգեցին Երիծեսակը. Այսպիսի կեդրոն մը ահա կը գտնուէր Ռափայէլ 1852ին, և նոյն թուականը կը կրեն «Սիրոյ երգը» և «Հայոց գիւնին» ոտանաւորները: Նոյն տարին անցաւ ի Մոսկուա, և մտաւ համալսարանին պատմական — լեզուագիտական

ՆՈՐ-ՆԱԻԴԵՆԻԱՆ ԲԱՓ. ՊԱՅԿԻ ԱՌԱՆՁԱՍԵՆԵԱՐՔ

ՆՈՐ-ՆԱԻԴԵՆԻԱՆ ԲԱՓԱՅԵԼ ՊԱՅԻ ՏՈՒՆԸ ԵՒ ԸՆՏԵՆԻՔԸ

մասին մէջ. թէպէտ հոս ալ երկար պիտի չմտար, սակայն 1854ին Մոսկուայի մէջ կազմուած ընկերութիւնը պիտի անմահացընէր Պատկանեան Գոմաւ—Քարիպա անուան տակ: Այդ ընկերակցութեան նպատակն էր ժողովրդիս համար ընթերցման գրքեր հրատարակել. և երեք հիմնադիրներուն անուան ու մականուան սկզբնատառերով (Գէորգ Բանանեան, Մնացական Թիմուրեան, Ռափայէլ Պատկանեան) կազմեցին Գոմաւ—Քարիպա կեդանունը, այդ առումամբ լոյս պիտի տեսնէին գանազան գրական աշխատութիւններ. և առաջին անգամ, Պետրբուրգի մէջ 1855ին լոյս տեսաւ, «Գամառ—Քարիպա» տետրակը, լիան զի ամենէն եռանգուն անդամ, Ռ. Պատկանեանը, Պետրբուրգի համալսարանը կը գտնուէր: Տետրակը 16 երեսէ, ոտանաւոր և արձակ գրութիւններէ կը բաղկանար: Ուսանաւորներուն մէջ, որ չորս են թուով, և հարկ չկայ ըսել թէ Պատկանեանին են, ամենէն անուշն է լեզուով ու արուեստով «Երկա թոյր»ը. շատ չանցաւ,

երկու տարւոան մէջ հոսեւէ հոսեւ ելան ու ընչ չորս տետրակներ ալ. որոնք ընդ ամէնը 18 բանաստեղծութիւններ կը բաղկանային, և փութանք ըսելու՝ որ ասոնց մէջ առաջինն է բանաստեղծութեամբ, սահունութեամբ, իմաստներով, միով բանիւ, ամէն մասամբ, «Մայր Առաքի», — և չենք սխալի՝ եթէ ըսենք թէ Պատկանեանի գլուխ գործոցն է այդ, որ նոյն ատեն դեռ քսանը հինգ տարւոան էր, ուսանող, տպագրութեան ամէն հոգեբով բեռնաւորուած: — Ընկերութիւնը լուծուեցաւ, սակայն Գամառ — Բաթիպա կեղծանունը մնաց Ռ. Պատկանեանի վրայ, 1860ին աւարտեց Համալսարանի շրջանը, մինչև այս ատեն հրատարակելով մանկավարժական քանի մը գործիք ալ. Նոր-Այր-բեկարան 1856ին, Ազգային երգարան 1856 — 1857ին, ուր հաւաքուած են նոյն ժամանակի ազգային երգերը, և անոնց մեծ մասը եւրոպական խաղերով ձայնագրուած. Ռոպեկուն Դրիպոյի պատմութիւնը 1857ին, Երվովոսի Առակները 1859ին, երկուքն ալ պատկերազարդ: Ռ. Պատկանեան կը տեսնուի նաեւ սոյն ատեններու Հիսիսափայլի մէջ Ռիստատրք գրուածով, որ առանձին գրքուով տպուեցաւ ի Թիֆլիս և Մեծե Նափոյի լոկոի պատմութեամբ. և 1860էն վերջ Կոստնի հայոց աշխարհի, Մ. Աղաբեկեանի ամսաթերթին մէջ. և այս վերջնոյս մէջ հրատարակեց 1861ին, Բաշ Վարդան Մամիկոնեանի մահը գունազոյր բանաստեղծութիւնը, որ իր սկզբնատրութեամբ

Ո՛վ լուսին լուսին, էլ քանի՜ եղպեւ
Գալկացած, աքճոյն, աքիւսը երևեւ.

Նահապետին երգերէն մին՝ Աւարայրի
Պրօշոյն կը յիշեցնէ, որ նոյնպէս առ լուսին՝

1. Այլ և այլ կեղծանուններ գործածած է Պատկանեան ժամանակին ու պարագային համեմատ. « Խամլի, Նշտրակ, Պիգ, Տանդա, Զանկով Մամուկ, Ռատուրա », 1877—1880 Մեղու Հայաստանի լրագրին մէջ. « Խըմի աղայ » կայնափա գրուածին տակ. « Աշտու Կարապետ » Գամառ—Բաթիպա հրատարակութեան

ոչ տըխուր, այլ հանդարտ լուսնին կ'ուղղէ իր խօսքն,

Ո՞նց գաս իմ լուսնակ կեղեկ ու հանդարտ
Համափիւռ լուսովդ ի լեռ, ձոր և արո.

Երկու մեծ բանաստեղծներու վարդանայ վրայ այս երգը քանի նման ու անոման է, և վայրկեան մը կը յիշեցնէ Մ. Չեքուրի Գրական փորձերու գեղեցիկ մէկ էջը. Պէշիկիշլեանի և Ալիշանի գուգակչիւրը: Գամառ—Բաթիպայի ու Նահապետի՝ վարդանայ վրայ երգը լսելնէս վերջ պիտի ըսենք. « Երկուքն ալ կ'երգեն: Ալիշանի հրգը գոռում, Պատկանեանինը ճուրղլուն է: Մի ջրվէժ է Ալիշան, որ ռոնալով ժայռէն վար կը նեւտուի. . . . Պատկանեան մի առուակ է, որ խոտին տակ դղրչելով կը սահի, չի հոսի կը ծալի. . . »:

Գամառ—Բաթիպա, բաց ի բանաստեղծութիւններէ արձակ գրուածներու ալ ճաշակը տուա Կոստնի մէջ, Թուման Բոցարիս (1861), Թորոպորե (1861), Խալկիրաց արշաւանքը (1862), Թարգմանութիւններով, որոնք Մ. Միկայելեան՝ կեղծանուն ստորագրութիւնը կը կրեն:

1863ին փորձ մ'ըբա Պատկանեան ուսումնական թերթ ալ հրատարակելու, և առաջին թիւը ըյս տեսաւ սեպտեմբերի մէջ Հիսիսա առումաբ, քառածալ՝ 8 երեսով. աշխատակիցները գրեթէ իր ընտանիքով կը կազմուէին. Բ. Պատկանեան ընդարձակ յօդուածով մը՝ լրագիր հրատարակելու մասին կը խօսէր. Երկունի Հայրը, արձակ ու տանաւոր գրուածներով կ'օղնէր, օրիորդ Օլգա Ամիլի, մեր բանաստեղծին ապագայ ամուսինը եւրոպական հեղինակներէն քաղուածներ թարգմանելով. ինքը Պատկանեան ալ քնարը թողած արձակ գրութեանց՝ ու

Ա տետրակին մէջ, 1843. « Ախտաներեան, Սիւրիսի, Պաշա, Միքայիլ Վայելեան » զանազան վէպերու տակ նշանակուած:

2. « 8. Ամբարեան », « Վէրք Հայաստանի » (անկատար), « Խոյեղեք », « Ատորախանայ Հայր » և այլն:

թարգմանութեանց¹ ձեռք կը զարնէր. սակայն տարի մը հազիւ ապրեցաւ իրեն շաբաթաթիւրը, վերջապէս ծախեց տպարանը և 1866ին Նոր-Նախիջևան վերադարձաւ:

Ուսուցչութեան գրադումն էր որ այդ թուականէն վերջ Պատկանեանի կենաց մեծ մասը պիտի գրուէր, նախ իրեն բացած «Օրինա-կելի պանսիօն» (1867—1876) և «Ման-կակոն պարտէզ» (1879) պարոցներուն մէջ, և յետոյ 1880ին Նոր-Նախիջևանի հարիւրամեակի յիշատակին հիմնուած «Արուստական պարոցին» տեսուչ կարգուելովը, և նա այս պաշտօնը անընդհատ մինչև 1892 վարեց, մինչև որ թոքախտի տանջող սուրբ վարեց մեծ և անմահ բերթողին կենաց թիւը, սուգի մէջ թողւով ընտանիքը ինը զաւակներով և ամբողջ ազգը:

Պատմեցինք Պատկանեանի մինչև 1866 անցուցած գրական կենսւնը, բայց Նոր-Նախիջևանի ժողովրդեան մէջ հաստատուելն հաջորդ, մանր պիտի քննէր նա ժողովրդական ցաւերն ու վերքերը, ու այդ քննութիւնները՝ թէպէտ գաւառական լեզուով, սակայն լիպագրի մը գրչով՝ պիտի արձանագրէր շարք մը յոյժ հետաքրքրական պատկերներու ու վկայիւններու մէջ (Աղբիւր, Լեզու կտրող, Հոգեվար հայր), Ախտաւորեալն ու Սիւլիկ ստորագրութիւններով: Իսկ իր քաղաքացւոց ախտերը պիտի ծագրէր և կծու երգիծաբանութեամբ պիտի նկարագրէր քերթումներովը, որոնք լոյս տեսան 1879ին «Նոր-Նախիջևանցոց փնար»ին մէջ, և յետոյ այլ և այլ ժամանակ մինչև 1888ին պարբերական թերթերու մէջ: Գրականական լեզուով փորձի մէջ լոյս տեսած են (1880) Էս եղևնած էի, և փառասէր վկայերը, որոնք նկարագիր են հայ ուսանողի կեանքին, իսկ Արձագանքի մէջ 1884ին և առանձին գրե-

րուելով տպուած Տիկիև և Նաթիշտ վկայ, որ պատկեր մ'է հայ վաճառականի բարքին: Ունի թատերերութիւններ ալ, ճանապարհորդական ու պատմական ու զանազան գրուածներ ցանուած ու ցրուած գրեթէ ամէն ուսանակ թերթերու մէջ², իրեն թարգմանութիւնն է Պուշկինի «Ոսկի ձկնիկ»ը տպուած ի թիֆլիս. Ճաքաղ օրագրի մէջ գրած է «Յովհան Ոսկերեանի վարքը», և Միստեի մէջ «Ճառ ըստ գիպաց Ուլազովքի վի. Պետերբուրգ գալուն»: Ունի երկու գրքոյկներ «Մանկական ոտանաւորներ և երգեր» թիֆլիս տպուած, ինչպէս դարձեալ «Մայրենի բարբառ» դասագիրքը ի թիֆլիս և «Հնչական այլբենարան»ը, ի վիեննա տպուած. յիշենք վերջապէս «Նոր-Նախիջևանի Պատմութիւն և ձեռագիր մնացած «Ռուսա—Հայ համագոտ բառարան»ը ու շատ մը ուսանաւորներ, որոնք բարեկամացը քով կորուսած են:

Պատկանեան գրեթէ միշտ առիթով մը կը հանէր իր գրուածները, «Կարենի Սոխակը», «Կայափախ», և այլն, զայս կը հաստատեն. իսկ 1877ի պատերազմը, զինքը ստիպեց՝ վանեցւոց ու Մշեցւոց վրայ աղի արցունքներով երգեր յորինելու: Պատկանեանի քնարը թրկոացոյցին այն անուշ երգերը՝ որոնք արձագանգ կու սան, գրեթէ կէս դարէ ի վեր, չընդադարձ գահիքներու գմբէթները, լիբանց ու ձորերու ժայռեր: Պարզութիւն ու բնականութիւն, կենդանի նկարագրութիւն ու վառվառն երեւակայութիւն, — ահա ընդհանուր ուրուագիծ մը մեր քնարերգակ բանաստեղծին ու վկագորղին: Գիտցաւ նա ժողովրդեան համար ըլլալ, անոր լեզուն, անոր զգացումները հնչեցուցին իր թիւրերը, թէպէտ խիտ պարսաւներ, թէպէտ երգիծաբան յանդիմանութիւններ

1. «Մովադելիկ Սինդալաքի եօթն ճանապարհորդութիւնները», «Ռուսականի վէպը»:

2. Գր. Խալաթեան հրատարակած է 1893ին ի Պետերբուրգ Պատկանեանի Բնտիւր Երկասիրտաբանները 2 հտ. և կենսագրական նկարագրով, ուսկից մենք ալ օգտուեցանք: Գր.

ձեռք լոյս տեսած են ի Մոսկուա 1864ին և 1881ին Գամառ—Քաթիպայի բանաստեղծութիւնք ու Ազատ երգեր անուններով: Հմմտ. Մշակ, Զաւարուշեան, 1901. — Տարազ, Եւհազիզ, 1901. — Գեղարշիկ 1901. Վենետիկ:

թափէր Հայ ժողովրդեան գլխուն վրայ, սա-
կայն պիտի չդադրէր ազգին երգելը¹, ազգին
բանաստեղծը կոչուելէ:

Իր հայրենասէր համարձակութեան ու
անկեղծութեան համար, կենդանութեան ա-
տեն փառաց պսակը գլխուն վրայ միշտ չկըր-
ցաւ տեսնել. սակայն մահուրէն վերջ բարձ-
րացաւ գովասանաց ամպերով և ապագայը
պիտի ճանչնան Գամառ—Փաթիպայի մէջ
իրենց պարծանքը:

Պատկանեանի տունը կը գտնուի Նոր-
Նախիջևանի «Մ. Թորոս» թաղի «Մ. Թո-
րոս» փողոցի միայ: Փայտակերտ է և շի-
նուած ընդարձակ բակի մէջ իր սիրած պար-
տիկին խորը: Տունը փոքր, ցած, մէկ յար-
կով է, և աւելի զիւրական պարզ խրճիթի
մը կը նմանի, բնն թէ բազալաքացոյ բնա-
կարանի: Պատկերի մէջ կը տեսնուի տան
ճակատը և զխաւոր մուտքը, որուն առջեւ
նստած են իր այրին և աղջիկները: Պար-
տէզը, որ հիմայ առաջուանը չէ, Պատկա-
նեանի ձեռքի արդիւնքն է. իր բոլոր ազատ
ժամանակը կը նուիրէր նա այդ պարտիկին,
փորելով, մաքրելով և մինչեւ իսկ հնուաւոր
տեղերէ ընտիր պտղատու ծառերու տունկեր
բերել տալով և հօն անկելով:

Պատկանեանի տունը կը բաղկանայ չորս
սենեակներէ: Մուտքէն փոքրիկ նախասե-
նեակի մը մէջ կ'երթըցուի, որուն ձախա-
կողմեան պատին մէջ բացուած դուռը կը
տանի պզտիկ, ցած սենեակի մը որ հան-
գուցանքին առանձնասենեակն էր: Բանա-
ստեղծին մահուրէն վերջ, այդ սենեակին
կարգը ու կահը փոխուած է, սակայն լու-
սանկարներու համար արուած է անոր ճիշդ
այն ձեւը որ իրեն կենդանութեան առնե-
ռներ:

Հ. Գ. ԶԲԱՔԻԱՆ

1. Այն տիպառարմով լուրջ ուսումնասիրու-
թիւն մը կատարած է Պ. Նիշէ Մադաթեան
(Մաւր, 1892 N. 10, 11. 1893 N. 4), իսկ Պ.
Կ. Կուսկիեան ուսուցիչ Մուսկուայի Լազա-
րեան ճեմարանի մէջ, «Բանաստեղծ քաղաքա-
ցի» խորագրով քննադատութիւն մը Գամառ-
Փաթիպայի զրուածոց (Մաւր, 1897 N. 3, 6):

ՀՈՈՍՄԱՅ ԱՒԱՐԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՈԹԱՅ ԱԶԳԵՆ

410 ՏԱՐԻՈՑՆ ՄԷՋ

ՀՈՈՍՄԱՅ կայսրութիւնն երկուքի բաժ-
նուելէն ետքն, — յԱրեւելեան և յԱրեւմտեան
կայսրութիւն, — այս վերջնայն աթոռն ժամա-
նակէ մի ետքը փոխադրուեցաւ ի Ռուսիոն, որ
Ազգիական ծովուն մերձաւոր ըլլալով և
ճախճախաւաներէ շրջապատուած, ապահովա-
գոյն ապաստանարան էր կայսերաց քան զՀոռոմ:
Առկայն Հոռոմիցիքէ, որ նախկին արեւութիւն-
նին քիչ քիչ կորսնցուցեր էին, վախնալով Սար-
մատիոյ և Փերմանիոյ բարբարոսներուն արշա-
ւաճէն, ստէպ պաղատելով կ'աղաչէին իրենց
կայսերաց՝ որ զՌուսիոն թողլով՝ վերադառ-
նան ի Հոռոմ:

Ոնորհոս երիտասարդ կայսրն զիջաւ Հոռոմ-
եացոց աղաչանքն, և 403 տարւոյն վերջերն
չքեղ հանդիսիւ մտաւ ի Մայրաքաղաքը: Հան-
դարտ էր երկուստ կայսեր սիրտը, զի Սախիկն
քալ զորսվարը վերոնայի և Բուլենցայի յաղ-
թանակներովն ետ վճռեալ էր Ռոմարդոնաց
բանակն որ կը տարածուէին Իտալիոյ մէջ:

Սախիկոն յաղթանակներովն պանծացած,
և իւր վեցերորդ հիւսպատոռութիւնը տօնելու
դիտամբ՝ անցաւ Ռոմիոն Միլվեան կամիլէն
և իրեն համար կանգնուած յաղթական կա-
մարներուն տակէն ծանր ծանր կը յառաջը
դէպ ի քաղաքը: Յաղթական կառքին մէջ իւր
քով նստեցնցած էր զՍախիկոն, իւր աները,
որ միանգամայն նախարար էր կայսերութեան
գործերուն: Այնչափ էր ժողովրդեան սուտար
բազմութիւնն, որ մինչեւ ի կապիտուլին և
մինչեւ ի բլուրն Պալատինեան զիւրուած էր,
մինչեւ տուններու երդիքներուն վրայ խռնուած
էին արք և կանայք և տղաք, և ծափահարու-
թեամբ կ'ողջուէնէին դեռահասակ ինքնակալն
և հոգաբարձու պատերազմիչը: Կայսեր ընկե-
րակցող զօրքին մէջ բարբարոսներ ալ կային,
օգուէ մէջ ծածանող զրօշակները, պղծիք զէն-
քերը, շողողուն և սիրամարդի փետուրներով
կարգարուած սաղաւարտներն, ասկեհիւս կըրկ-
նոցներն, և ձիոց երկաթեայ ծածկոյթները:
Խառնեմազանին հիացմունքն կ'աղչէին:

Ոնորհոս մտաւ կայսերաց պալատն և հօն